

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՎԻՃԱԿԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ
ԱԼ. ՇԻՐՎԱՆՉԱԴԵԻ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐՈՒՄ
(1914–1919 թթ.)

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն (1858–1935) գրական-ստեղծագործական բեղմնավոր աշխատանքին զուգընթաց մշտապես եղել է հասարակական կյանքի բովում, իր հողվածներով արձագանքել և արծարծել է ազգային – համամարդկային հնչեղութունն ունեցող հարցեր:

Վստահորեն կարելի է ասել, որ ընթերցող հանրությունն առ այսօր գրեթե անծանոթ է անցյալ դարի 10-ական թվականների, մասնավորապես 1914–1919 թթ. Շիրվանզադեի ստեղծագործական աշխարհի մեծ և կարևոր մի բնագավառի՝ դրողի հրապարակախոսական ժառանգությունը: Ժամանակի մամուլի էջերում հրատարակված այդ հողվածները՝ գրական-պատմական որոշակի հետաքրքրություններ կայացնելուց զատ, ունեն և արդիական հնչողություն: Դրանցում լուսաբանված ազգային կյանքի բազմաթիվ ու բազմապիսի հարցեր հրատապ են մեր օրերում ևս: Իսկապես, տեղին է դրողի խոստովանությունը. «Ես հրապարակախոս չեմ և երբեք էլ հավակնություն չեմ ունեցել հրապարակախոս դառնալու: ... Բայց այն օրից, երբ սկսել եմ իմ լրագրական հողվածների շարքը, ակամա ճաշակում եմ հրապարակախոսի դրությունը: Ձի կարելի ասել, որ այդ գրությունը նախանձեղիներից է: Ժամանակ ու մեծ համոզություն է հարկավոր հրապարակախոսին կամ լրագրողին լսելու այն անթիվ դիմումները, որոնցով ուժակոծում են նրան ամեն կողմից, – դրում է նա 1918 թ. հողվածներից մեկում, ապա՝ շարունակում, – ... Ուրախալի է, իհարկե, որ մամուլի ձայնը ճանաչվում է ու հարգվում: Ուրախալի է, որ հասարակությունը դիմում է նրա բարոյական աջակցությանը: Սակայն կա մի հանգամանք, որ պետք է չմոռանան դիմողները, ... որ հրապարակախոսը չունի բարոյական իրավունք ուրիշների անհատական վեճերի մեջ միջնորդի կամ դատավորի դեր կատարելու: Մամուլը պարտավոր է քննել, քննադատել միայն այն, ինչ որ ունի այս կամ այն աստիճանի հասարակական նշանակություն»¹:

Ահա հենց այդ սկզբունքով էլ հետևողականորեն առաջնորդվել է Շիրվանզադեն 1914–1919 թթ. մինչև արասահման մեկնելը դրած հարյուրավոր հողվածներով: Դրանք հիմնականում տպագրվել են թիֆլիսահայ մամուլում²: Այդ հողվածների մեծ մասը տեղ չի գտել գրողի երկերի

¹ «Մշակ», 29. VIII. 1918:

² Հողվածում ներկայացվում են հիմնականում «Մշակ» թերթում հրատարակվածները: Շիրվանզադեն հողվածներ ունի մամուլի այլ օրգաններում ևս, ինչպես, օրինակ, «Ժողովրդի ձայն» թերթի 1918 թ. համարներում («Ես ողջունում եմ», «Ուրիշ ոչինչ», «Բուր-

հրատարակություններում, չի վերլուծվել, և դրանք լայն հանրության ներկայացնում առաջին անգամ, ժամանակագրական կարգով 1914-ից 1919-ի ապրիլ հաջորդականությունում:

1913-ից 1914 թթ. վերահաս Առաջին համաշխարհային պատերազմն օդի մեջ էր, որի որոշակի նշանները գտնում ենք մամուլի էջերում, մասնավորապես «Մշակում» տպագրված Վ. Տերյանի ու Շիրվանգաղեի հոդվածներում: Վերջինիս 1914 թ. ապրիլի 3-ին հրատարակած հոդվածը կրում է «Ամենակարևորը» վերնագիրը: Վերնագիր, որ «հասարակական նշանակություն» հետ միասին նշանաբանն է հաջորդ բոլոր հոդվածների:

Ինորոշ է, որ այդ հոդվածում հիշատակելով բարեգործական որոշակի հաջողություններ Շիրվանգաղեն օրվա հրատապ հարց է համարում թատրոնը, որ «վաղուց է սպասում իր հերթին» որպես ազգային քաղաքակրթության ապացույց. «Ազգային թատրոն – ահա ամենակարևորը և ամենահերթականը»: Դրա համար նախ անհրաժեշտ է ունենալ թատրոնի շենք, և գրողը դիմում է բարեգործներին՝ համապատասխան հիմնավորումով:

Նույնպիսի կարևոր նպատակ էր հետապնդում Շիրվանգաղեն նաև երկրորդ արդեն պատերազմական օրերին գրած «Նա արդեն հաղթվել է» հոդվածով: Օրերի հարցերի հարցը գերմանական զորքերի մուտքն էր Փարիզ, և ցավով արձանագրելով իրողությունը, առանձին հատվածով ընդգծում է. «Լրագիրները հաղորդեցին, որ Ֆրանսիական խոհեմ կառավարությունը կարողարել է նշանավոր Լուվրի գեղարվեստական անզուգական իրերը փակել սյուրպատաշեն նկուղներում «համենայն դեպս»:

Մայրաքաղաք չունեցող հայությունը լուվրանման ոչինչ չունեն, և վստահարար «համենայն դեպսը» վերաբերում էր նշանավոր տոհմերի և քիչ թե շատ ունևոր մտավորականների ունեցած–չունեցածի ապահովությանը:

Սեպտեմբերի սկզբից հոկտեմբերի 4-ին տպագրված հոդվածներում հիմնականում նույն առանցքի շուրջը պտտվող հարցապնդումներ են ծայր առած «Մշակի» սեպտեմբերի 3-ի համարում տպագրված «Այլ կերպ վտանգավոր է» հոդվածով: Այն արձագանք էր ժամանակի նշանավոր տոհմերից մեկի ներկայացուցչի հոդվածի: Շիրվանգաղեն դրում է. «Կարդացի «Искусство» լրագրի խմբագիր պ. Քբիստափոր Վերմիշյանի հոդվածը, որ առաջարկում է ռուսահայ ժողովրդին ներկա հսկա պատմական վայրկյանին թողնել ամեն անջատական դատողություն և արտահայտվել ինչպես մի ամբողջական մարմին, ինչպես որոշ բարոյական տարր պարզ ընդգծված համակրանք ու հակակրանքով, որոշ աշխարհահայացքով և, վերջապես, որոշ պահանջներով»: Իրավացի առաջարկ, որին և, բնականաբար, հաջորդում է արձագանք–պատասխանը, այսպիսի բացատրությունում. «Բոլորովին ճիշտ է պ. Վերմիշյանի միտքը, թե ռուսահայ ժողովուրդը լինելով Մեծ Ռուսաստանի մի անբաժան մասը, ... մի որոշ ամբողջություն է: Անխզելի կապված լինելով ռուս ազգի հետ քաղաքականորեն և բարոյապես, այնուամենայնիվ ունի իր որոշ դիրքը ոչ իբրև քաղաքական առան-

ժուգիան» հայհոյանք չէ», «Առանց աղմուկի», «Պետք է տալ»), սակայն դրանցում արձարծվում են, ըստ էության, այն նույն հարցերը, ինչ «Մշակում» տպագրվածները:

ձին մարմին ... բարոյական մի ամբողջություն, ինչպես լեհացիները»։ Եվ ապա. «... պատմական ընդհանրություն ... պետք է մոռացվեն ներքին խռովությունները, կուսակցական երկպառակությունները ... և հրապարակ դուրս բերվեն ամբողջության համակրանքը, վշաբերը և սպասումները»։

Հայտնի է մինչև պատերազմը լեհերի քաղաքական կողմնորոշմանն էին հետևում հայ հասարակական որոշ, այդ թվում մտավորական շրջաններ, նաև Կոմիտասը։ Բայց իրավիճակն արդեն պատերազմական էր, և գրողի «պարտավորական առաջարկները», բնականաբար, դառնում են ավելի ու ավելի կտրուկ ու հրատապ։ Ծիշտ և ճիշտ «Մշակի» սեպտեմբերի 14-ի համարում տպագրված «Պետք է տալ ավելի» վերնագիրը կրող հոդվածի ոգով։ Ըստ որի «Պետք է լինել շիտակ և անկեղծ. այն, ինչ որ այժմ արել են հայերը նյութապես, համեմատաբար քիչ է, մինչև անգամ շատ քիչ։ Ինչ^{ո՞ւ} չասել՝ ուղիսահայ ազգաբնակչությունը ունևոր է։ ... նյութական ապահովության կողմից նա առաջին տեղն է բռնում Կովկասի ազգաբնակչությունների մեջ։ Դա մի փաստ է, որ միայն կեղծ համեստությունը և մտավոր երկյուղը կարող են հերքել։

Արդ, մի ազգաբնակչություն, որ ամենից ունևոր է, բարեգործության մեջ ամենից առատաձեռնը պիտի լինի ... Դեռ մինչև այսօր ոչ մի կովկասյան ազգաբնակչություն իր բարեգործությամբ ... չէ կարողացել հավասարվել հայ ազգաբնակչությանը» և այլն, և այլն։

Համանման տրամաբանական հիմնավորումները բնորոշ են և սեպտեմբերին գրած հաջորդ հոդվածներին՝ ամենուրեք ողողված «առատաձեռն սքանչելի օրինակներին» լիասիրտ կոչերով։ Մինչև որ հերթը հասնում է «նորակոչներին»՝ ուղիսահայ մեկնող հայ զինվորներին, «... համաշխարհային արհավիրքի ժամանակ ... քաղաքացիական պարտքը կատարելու» հանձնարարականով և մաղթանքներով. «— Բարի ճանապարհ, ազնիվ և աներկյուղ հոգիներ ... որ գնում եք մեր մեծ հայրենիքի պատիվը պաշտպանելու համար, և ձե՛ղ, որ գնում եք մեր բազմաչարչար մայրենի ժողովրդին սպասվող վտանգներից փրկելու համար»։ Միտժամանակ նյութական աջակցության ու բարոյական խրախուսանքի խոստումով առայժմ «գերմանական մարդաջինջ» պատերազմի դեմ մարտերում։

Թերթի հոկտեմբերի 4-ի էջերում հրապարակված «Դա մի ախտ է» հոդվածով արդեն ծայր է առնում մտավորականությանն առնչվող մի վեճ, ուր տարբեր հարցերի շուրջը տևականորեն շարունակվում է ներառյալ 1919-ի ապրիլյան «Ո՞վ պետք է վերաշինե» վերջին հոդվածը։ «Դա մեր կյանքի ամենազագրելի ախտերից մեկն է, որի դեմ անհրաժեշտ է մաքառել» տողով վերջավորվող այդ «ախար» գրողը համարում է ժողովրդի միջին արտադրվող «մի բաղադրություն, որ քանի դեռում այնքան ավելի մեծանում է, հետևաբար և՛ ... վնասակար դառնում»։ Ըստ այդմ, արդար զայրույթով ծառանում է այն «գատարկ սնափառների» դեմ, ովքեր արժանապատվությունը կորցրած ուրանում են սեփական ազգությունը։

«Մշակի» 1915-ի օգոստոսի 8-ի, սեպտեմբերի 23-ի, 26-ի և "Кавказское Слово" թերթի հոկտեմբերի 15-ի համարներում տպագրված «Ես չեմ վարմանում», «Անանկ քաղաքականություն», «Ակամա երկտող» և «Շյ-

дите, но не осуждайте (Письмо в редакцию)»³ հոդվածներն արդեն բնույթով վիճաբանական են հիմնականում մտավորականության շրջաններում եղևունի իրողություններին վերաբերող կամ արձագանքող թեր ու դեմ հարցադրումներով ու պատասխաններով: «Ես չեմ զարմանում» հոդվածում, օրինակ, ձաղկվում է «ոսկետերերին» երկրպագող մտավորականը, հաջորդում մերժվում և սնանկ է համարվում եվրոպականամետ քաղաքականությունը, վերջին երկու հոդվածներն էլ վիճաբանության կարգով շոշափում են հայ-վրացական և հայ-թուրքական հարաբերություններ:

Թերթի 1916-ի մայիսի 6-ի, հունիսի 19-ի և օգոստոսի 3-ի, 23-ի և 28-ի համարներում տպագրված հոդվածները՝ դարձյալ վիճաբանական լինելով հանդերձ, առանձնանում են կենսական հարցապնդումներով ու հիմնավորումներով: «Ինչո՞ւ միայն մենք» վերնագրով հոդվածում գրողն արծարծում է «ազգային համերաշխության» սահմաններում բարոյական հաստատուն նորմեր ունենալու կարևորությունը: «Ժամանակ է հասկացնելու», «Ե՞րբ պիտի լինի վերջ» հոդվածներով՝ «Մամուլ, զրականություն և թատրոն – ահա այն երեք ամենաառաջնակարգ գործերը, առանց որոնց մի ազգ չի կարող ազգ համարվել ...» նշանաբանով, ներկայացնում է երեքի էլ անմխիթար վիճակը: Ուստի Պեշիկթաշլյան-Ադամյան և ուրիշներ վկայակոչելով դարձյալ կարևորում է հատկապես օգնությունը թատրոնին ու թատերական գործիչներին: «Օբինակ վերցրեք» վերնագրով հոդվածում էլ կոչ է անում հետևել վրաց բարեգործներին և Վրաց դեղեցիկ արվեստների ընկերության գործունեությանը, ինչ խոսք, «... հարևան ազգի քաղաքակրթության ջերմ բարեկամի» ջերմ ցանկություններով:

1917-ին գրած հոդվածներից առանձնացնենք երկուսը՝ «Պատվի խնդիր է» և «Դեռ սուսենք» վերնագրերով, տպագրված «Մշակի» փետրվարի 16-ի և հունիսի 3-ի համարներում: Առաջինը ծավալով մեծ է, ըստ ամենայնի հետաքրքիր՝ Բելգիայի հետ համեմատությամբ հայոց մշակույթի գնահատությամբ՝ այսպիսի հայտով. «Այո, միայն այն ազգերն են արժանի պատկառունքի և հարգանքի, որոնք ունեն բարոյական հարստություն և բնգունակ են ունենալու»: Եվ սակայն հայկական «չգիտենք ... պաշտպանել» և ներկայացնել աշխարհին: Ու թվարկում է «օտարների հիացմանը» արժանացած ճարտարապետություն, հարուստ երաժշտություն, և հավելում է. «մենք չկարողացանք մի հայր Կոմիտաս պահել մեր մեջ և թույլ տվեցինք մեր հակազեղարվեստ հոգևորականությանը գրեթե դուրս վաճառել նրան էջմիածնի պատերից»: Ապա «միջնադարյան շքեղ բանաստեղծություն»՝ գարձյալ հավելումով. «հարկավոր էր մի օտարազգի Իրյուսով, որպեսզի լսեինք նրա մասին և հետո նորից մոռանայինք»: Եվ հետևում է առ այսօր հարատևող իրողությունը. «Մեր լավագույն արվեստագետները, երաժիշտները, նկարիչները, արձանագործները փախել են ու փախչում են օտար երկիրներ, իրանց հայրենիքում գնահատում չգտնելով»:

³ Ի դեպ, այս հոդվածի վերջին՝ մեր ժողովրդի պատմության համար կարևոր պարբերությունը, թյուրիմացաբար կամ ինչ-ինչ նկատառումներով աղճատված է տպագրվել Շիրվանզադեի երկերի տասնհատորանոց ժողովածուի հատոր իննում (Երևան, 1961):

Սա Շիրվանզադեի լավագույն հոգևածներից է՝ իր օրերի միջոցին տեղին, ըստ էության վերապահություններ, քանի որ առաջին և վերջին հաշվով այդ «լավագույն արվեստագետների» ջանքերով էր նաև, որ վերածնվեց Հայաստանը՝ Երևան մայրաքաղաքով:

Մյուս կարճառոտ հոգևածը՝ «Դեռ սպասենք» վերնագրով, հեղափոխության լոգոսներին փաստացի վերաքննություն է առաջին իսկ տողերից սկսած. «Ազատություն կոչված բանն երկսայրի մի սուր է, որի գործածումն այնքան էլ դյուրին չէ ... Ազատությունը գոհարիկ ամբոխի ձեռքում նույնն է, ինչ որ սուր դանակը երեսայի ձեռքում»: Եվ նույն ոգով շարունակվող բոլոր հանգուցներով հեղափոխության հանդեպ վերաբերմունքը, մտածումները, ստատումները բացահայտորեն տագնապալի են նման հիմունքներով. «... Ստրկություն մեջ ծնված և բռնության ներքո ու խավարի մեջ դարերով սնված մի ժողովուրդ չի կարող մի օրվա մեջ ջնջել իր մեջ ստրկության ոգին և դառնալ ազատության արժանավոր դրոշակակիր»: Այնուհետև. «... սեփական ազատությունը սիրողը պարտավոր է հարգել և ուրիշների ազատությունը ... ազատությունը նախքան անհատական բարիք լինելը հանրային սեփականություն է ... ազատությունը համայնական հարստություն է, այնպես ինչպես օգը, ջուրը, երկինքը, արեգակն ու լուսինը...»: Ապա. «Զարմանալի չէ, որ այժմյան կազմալուծված և քառսային Ռուսիայում կատարվում են այդքան բռնություններ մարդկային անձնավորության և սեփականության դեմ ... Մի ժողովուրդ, որ դարեր շարունակ կրելով բռնակալության լուծն այնքան է ընտելացել այդ լծին, որքան գրաստն իր բեռանը, չի կարող մի օրվա մեջ կախարդական գավազանի մի հարվածով հոգեպես ազատվել բռնության կապանքներից: Ասում եմ՝ հոգեպես, վասնզի մարմնավոր ազատությունը գեո լիակատար ազատություն է և հոգու ստրկությունն ավելի գծավարահաղթ է, քան մարմնավոր ստրկությունը»: Եվ վերջապես. «Այն ազատությունը, որ այժմ ձեռք է բերել ուս ժողովուրդը, սոսկ մարմնավոր է ... հոգին տակավին հեծում է նրա տակ և դեռ երկար ... պիտի հեծե, մինչև որ նրա ճնշված ու կաշկանդված ասիական միտքը պարզվի և պայծառանա ...» և այլն:

Հիրավի, մարդարեական պայծառատեսություն, ինչպես պատմական, այնպես էլ այժմեական առումով և իրողություններ:

Եվ այս մարդարեական հոգևածին հաջորդում են 1918 թ. փետրվարից նոյեմբերի 10 տարեթիվով իրական-պատմական, կենսական-առօրեական հրատապ ամենատարբեր հարցերի նվիրված հոգևածները՝ ըստմասին մտահոգություններով: «Իավական է» և «Կամ գործ, կամ լուռություն» վերնագրերով հոգևածներում դատափետվում են հոռետեսությունը, լայկանությունն ու երկչոտությունը, ի մասնավորի գինվորի, և հասարակական բոլոր խավերին ուղղված պատվիրանը՝ «... չկա՞ ավելի էժանագին հայրենասիրություն, քան ողբը» պատվիրանն է: «Մի գազրելի փաստ», «Մի հանցանք» և «Մի՞թե՞ գազրելի չէ» հոգևածների նշանակետը իրավաբան-փաստաբաններն են, այլև բժիշկները՝ համընդհանուր «սակարկումներով»: Ապա ծայր են առնում հարձակումները Ազգային խորհրդի դեմ («Մի գազրելի փաստ»), վասնզի 1918-ի փետրվարյան ահեղ օրերին Ազգային խորհրդում գտնվող 20-ից «... մի երիտասարդ փաստաբան է գտնվում,

որ փարատում է ամօթալի լուռությունը: Միայն մեկն է հայտնում պատրաստակամություն իր բարոյական պարտքը կատարելու ...» ասել է մեկնեյուս ողբամակատ. միակը «որը չի պատկանում գիշերները մինչև լույս խուղթ խաղացող հայ համալսարանականների շարքին»:

Եվ քննադատական հոգվածները շարունակվում են «Մի հանցանք», ու նյութը Ազգային խորհրդի «անօրինակ դանդաղկոտությունն է»: «Մի-թե՞ Գարշելի չէ» և նյութը «գոեհիկ խանութպանների» ներկայությունն ու «չարչիությունն է» Ազգային խորհրդում: «Հարգենք հին ճամարտությունը» այն է, թե «Ազգային խորհրդի ընտրությունները չխուսափեցին կուսակցական ոգուց», այսինքն անհամաձայնություններից: Եվ փետրվար-մարտյան ահեղից ահեղ միջոցին միմյանց հաջորդող «Գեթ այժմ», «Ամենավիստ քննություն», «Ձէ՞ որ վիրավորական է», «Հուսով եմ», «Հայ զինվորներին», «Հեռացեք ասպարեզից, եթե չեք հավատում», «Մեր ճակատագիրը մեր ձեռքումն է» խոսուեն վերնադերբով հոգվածների շարք: «Պատերազմը ազդերի կյանքի և մահվան խնդիրն է լուծում»: «Բավական է, որքան գիլետանտիզմն ու փառամոլությունը թշվառացրին մեզ, թող չքանան նրանք ասպարեզից»: Ապա. «Ձեզ եմ դիմում, հայ զինվորներ: Ձեզ, որ այժմ հայ ազգի միակ հույսն ու միակ հավատքն եք»: Եվ ամենակարևորը, հրատապը. «Լսեցեք, մենք հայերս ոչ ոքի պատերազմ չենք հայտարարել և ոչ ոքի հետ չենք ուզում կռվել»: Դրա կողքին էլ. «Երանի թուրքիան անկեղծորեն ասեր մեզ. «Եկեք խնայենք իրարու արյունը, հաշտվենք և բարեկամանանք»: Երանի նա այդ ասեր և իր ասածն երաշխավորեր հաստատ գրավականով»: Եվ, որպես կանոն, նման կոչերին ուղեկցում է լավատեսությունը «փոքրոգություն» դեմ: Մեկ էլ հուսավառվում է «Մեր ճակատագիրը մեր ձեռքումն է». «Աշխարհի բոլոր վայրերից, ուր կան մի բուռն հայեր, անվերջ դալիս են կամավորների խմբեր զինված և անզեն»: Մեծ մասամբ անզեն ... և հետևում է հուսախաբությունը: Սրանք արդեն էրզրումի անկմանն ուղեկցող կոչեր ու տրամադրություններ էին, երբ արդեն թուրքական զորաբանակը շարժվում էր դեպի Կարս ... Եվ Կարսի անկումից հետո ծայր առած հուսալքությունը գնալով խորանում է ժողովրդի բոլոր շերտերում, և, սակայն, հավատարիմ գրողի իր կոչմանը Շիրվանգաղեն շարունակում է լավատեսական իր ամենժամյա-ամենօրյա հորդորը. չկորցնենք «հավատն ու հույսը: Դառնանք նրանց թևն ու թիկունքը, ոգևորենք նրանց ոչ խոսքերով, այլ գործով: Վարակվենք նրանց ոգով և միանանք նրանց հոգով ու մտքով»: Այսինքն՝ ռազմի ճակատում կռվողներին, մինչև որ ոգեկոչումները պսակվում են Սարդարապատի հերոսական ճակատամարտով:

Եվ, սակայն, խաղաղություն չունենալով հայ ժողովուրդը. իրար են հաջորդում ծանր կորուստներ: 1918-ի հուլիսի 6-ին թիֆլիսյան իր բնակարանում անհայտ ոճրագործների ձեռքով սպանվում է «Մշակի» խմբագիր, ժողովրդական կուսակցության առաջնորդ Համբարձում Առաքելյանը: Առեղծվածային է արդյո՞ք. նույն հուլիսի 6-ի օրը Մոսկվայում ծանր վիրավորվում և շուտով վախճանվում է էսենական կուսակցության առաջնորդներից Պոռոշ Պոռոշյանը: Մեծ հեղինակություն վայելող համառուսական հասարակական գործիչ, որ արժանանում է Վ. Ի. Լենինի առանձնակի ցա-

վակցուլթյանը: Թե՞ գործող նույն մեքենայություններն են, որ շուտով իրադործվեց 26 կոմիսարների հաշվեհարդարը...

Հասարակական լիարժեք գործիչ էր Հ. Առաքելյանը, ըստ այդմ հետաքրքիր է նրա հիշատակին «Պսակի փոխարեն» վերնագրով Շիրվանգադեի հոդվածը հակասական դիտարկումների նման համադրումով: Հոդվածն սկսվում է այսպիսի բնութագրումներով. «Միշտ բարեհամբույր, միշտ կարեկցող, միշտ սյատրաստ ... մերձավորներին ծառայելու և հեռավորներին սգնելու: Քաղաքակիրթ էր նա և սիրալիր գրեթե բուն եվրոպացու չափ, մոռացկոտ էր իր նյութական շահերի վերաբերմամբ, հիշաչար և վրիժառու հասարակական շահերի համար ...

Սիրում էր վիճաբանել թեև կուսակցական ոգով, բայց միշտ գաղափարական հողի վրա: Համառ ու կամակոր չէր իր կարծիքների մեջ, որովհետև կարճամիտներն են միայն իրանց համարում անսխալական ...», զգում էր սխալը և այլն: Ընդհուպ. «Այսպես եմ ես ճանաչել Համբարձում Առաքելյանին, իբրև անհատի, ընկերական և մասնավոր կյանքում: ... իմ ու նրա մեջ եղած ընդհարումների ամենակատաղի միջոցներին իսկ չեմ զգացել դեպի նա ատելություն»: Իսկ այսքան զրականից հետո միանգամից բացասական հակություններն այսպիսի ալիք. «Տարբեր էր նա մի փոքր իբրև գրչի մարդ: Ծշմարտասեր էր նա անսահման, բայց վերին աստիճանի սուբյեկտիվ, արդարամիտ, բայց ինքնամոռացության չափ ծայրահեղ, միշտ գաղափարական, բայց և միշտ անհավասարակշիռ: Նրա հասարակական ատելությունը դեպի հասարակական խնամավորները չափ չուներ: Նրա թույլն անսպառ էր, երբ հարկավոր էր խայթել: ... Անհաշտ էր իբրև մարտնչող, դաժան որսիս դատավոր:

Այս տեսակետից Համբարձում Առաքելյանը Գրիգոր Արծրունու իսկական աշակերտն էր և միակ հաջորդը, նրա չափ կրակոտ, նրա չափ տաղանդավոր»:

Հ. Առաքելյանից հետո «Մշակի» խմբագիր է մնում Լևոն Քալանթարը, որ հայտնի է իր թատերագիտական հոդվածներով, մինչև որ կարճ ժամանակից ժողովրդական կուսակցութայն առաջնորդ ու «Մշակի» խմբագիր է ճանաչվում Տիգրան Հախումյանը:

Հետաքրքիր է. մինչդեռ մարտից հուլիս միջոցին «Մշակում» Շիրվանյադեի տպագրած հոդվածները սակավաթիվ են, հուլիսի 14-ի համարում տպագրած «Պսակի փոխարենից» հետո արդեն անհամեմատ հաճախակի են:

Երևանում արդեն ձևավորվել էր իշխանությունը՝ գաշնակցական և ժողովրդական կուսակցութայններից, և ահա՛ «Մշակի» 1918 թ. հուլիսի 20-ի համարում հետևում է գրողի «Երևանն ինքը պետք է հոգա» հոդված-կարգախոսը՝ քննադատական նման շեշտադրումներով, որ Ազգային խորհուրդը շատ է դանդաղել Երևան փոխադրվելը, որ՝ «ես մեկն եմ եղել նրանցից, որոնք Ազգային խորհուրդը պաշտպանել են զանազան հարձակումներից: Բայց ես պաշտպանել եմ այն գաղտնի հույսով, որ, վերջապես, մի օր նա ինքը կղգա իր կազմի ակնհայտ թուլությունը և կաշխատի հետզհետե ամրացնել իրան կողմնակի ուժերով»: Եվ դրա կողքին էլ ավելացնում է. «Ազգային խորհուրդը իր այժմյան կազմով մինչև ոսկորների

ուղեղը վարակված է իշխելու փափագով: ... գրանով նա գործում է մի այնպիսի հանցանք, որի համար նա մեծ պատասխանատվության է ենթարկվելու հայ ազգի ապագա պատմության մեջ»:

Ոգին նույնն է և հաջորդ՝ «Խնայենք մեր արժանապատվությունը» հողվածում, ահա այսպիսի հորդորով. «... բավական չէ որքան ինքներս մեզ ապտակեցինք: Միթե՞ բավական չէ ... շարունակ կուրծք ծեծելով, մյուսով մեր թշվառության իսկական պատճառներն իրարու վրա շարտեցինք»:

Առավել խիստ ու անողոք է «Լուսե՛ք, բորենիներ» հողվածը հասցեագրված նմաններին. «Անցեք Երևանյան հրապարակով, Գոլովինսկի սլոսսեկտով, մտեք այդ բազմաթիվ խանութները, որ մեծ մասամբ հայերին են պատկանում, մտեք այդ կեղտոտ ու կեղեքիչ կաֆեներն ու կլուբները, ամենուրեք կհանդիպենք այդ մարդկանց: Դրանք մեր նորագույն տիպերն են»: Եվ այդ ուղնուծուծով արդիական տիպերին էլ վերաբերում է արդահատանքը. «— Լուսե՛ք, բորենիներ, եթե հայ ազգն ունի բարոյական արատներ, ամենամեծ արատը դուք ինքներդ եք», եզրահանգում է Շիրվանյաղե հրապարակախոսը:

Քաղաքական ավելի համընդհանուր հարցերում նկատվում է որոշակի համերաշխություն վրացական թե՛ կուսակցական-մտավորական կողմնորոշումների հետ և՛ թե՛ մամուլի: Եվ սակայն հատկանշական է. «Մշակի» 1918 հուլիսի 28-ի համարում տպագրված «Դիմենք նրա միջամտությանը» վերնագրով հողվածում միանգամայն հակառակն է: Այստեղ արդեն քննականորեն անդրադառնալով կայսրության քաղաքական իրավիճակին, խառնակության սլատճառ է համարում դիվետանությունը՝ այսպիսի հիմնավորումով. «... Համայն Ռուսիան իր բոլոր մասերով ու ազգություններով գտնվում է դիվետանտների ձեռքում, և մենք այսօր տեսնում ենք, թե ինչքան արին նրանք և ինչքան են անույն»: Ապա և մտաբերում է. «Ես հիշում եմ, ուսսական հեղափոխությունից մի քանի ամիս առաջ հայտնի լեհական գործիչ արքեպիսկոպոս բարոն Բորբի ինձ ասած խոսքերը, թե «Ռուսիայում հեղափոխություն կլինի. սա անկասկած է, բայց թե այդ հեղափոխությունը կկործանեն նրան, այդ էլ անկասկած է»:

— Ինչո՞ւ, — հարցրի ես:

— Որովհետև Ռուսիան չունի քաղաքականապես ընդունակ և պատրաստի ոչ մի ժողովրդական ուժ: Այս տեսակետից ապիկար են նրա բոլոր կուսակցությունները հավասար: Մոնարխիային կփոխարինե անարխիան, և դա կլինի Ռուսիայի վերջը իբրև մեծ պետություն»:

Ուստի, նկատում է, որ Անդրկովկաս ժամանած գերմանացիների օգնությանը վրացիները հապաղում են դիմել, ավելի ճիշտ՝ «Գալով վրացիներին, այս երկու ամսվա փորձը տակավին չի արտադրել նրանց ընդունակություններն ընդգծող մի որևէ խոշոր փաստ: Ընդհակառակը կան մի շարք փաստեր, որ չափազանց կասկածելի են դարձնում նրանց վարչական ձիրքերը» և այլն (ընդգծումը մերն է — Ա.Ն. Զ.): Ըստ այդմ, գրողը պահանջում է խոստովանել «հրապարակորեն ... ապիկարությունը», քանի որ «ընավ ամոթալի չէ աշակերտելը», և կարգախոսն էլ սա է. «... ո՞վ կարող է մեղ համար ավելի լավ ուսուցիչ լինել, քան նվրոպան: Բախտավորապես,

այստեղ է նրա հզոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ գերմանացին: Թողնենք մեր ամբարտավանությունը և դիմենք նրա օգնությանը»:

Հուլիսի 31-ից օգոստոսի 14-ը թերթում հրատարակված «Մեր բոլոր ուժերով», «Նախ մեր ոխերիմ թշնամին», «Պիտի արհամարհվեն», «Մեր վամպիրները» հոդվածների ընդհանրական առանցքն արդեն ներքին բարոյական խնդիրներ են քարկոծվում են ազահությունը, գոեհկությունը: «Սոսկալի է գոեհկությունն ու զազրելի: Ազահ է նա, դաժան, արյունարբու»։ «Այս բանն ամենափայլուն կերպով ապացուցեց ռուսական հեղափոխությունը»։ «Դուք այդ տեսնում եք և զգում ամեն օր խանութներում, արհեստանոցներում... Իսկ թե ինչեր են կատարվում գավառներում ու գյուղերում, այս արդեն անկարագրելի է», - գրում է Շիրվանզադեն՝ վկայակոչելով Հովհ. Թումանյանին. «- Ես չեմ կարող նկարագրել այն հրեշույթությունները, որ տեսա իմ աչքերով հայ ժողովրդի մեջ, - սասց նորերս Հովհաննես Թումանյանը իր մի գեկուցման միջոցին»:

Եվ ահա, այդ հոդվածների կողքին թերթի օգոստոսի 4-ի համարում դտնում ենք ըստ ամենայնի հիշարժան «Հարգենք միմյանց իրավունքները» հոդվածը: «Երեկ լրագիրներում կարդացի, որ Երևանում որոշված է Հայոց Ազգային Խորհրդի կազմի մեջ ընդունել պատգամավորներ մուսուլմաններից, ռուսներից և եզիդիներից: Այլ խոսքով, ճանաչվում ու հարգվում է... փոքրամասնությունների իրավունքը մասնակցելու երկրի կառավարության մեջ», - գրում է Շիրվանզադեն: Հետևում են ըստ արժանվույն գնահատականներ. «Եթե կամենաք, դա մի տեսակ ապացույց է հայ ազգի որոշ քաղաքակրթության, առաջին վկայականը նրա մտավոր ու բարոյական համեմատական հասունության: ... Ռուսիայի ներկա քայքայման գլխավոր պատճառներից մեկն եղավ նրա գոռոզությունն ու ամբարտավանությունը, որոնց ամենառեզիվեֆ արտահայտությունն էր օտար ազգերին ու ազգություններին տմարդի կերպով հալածելը»։ «Հալածանքը մարդկության վայրենական դարերի գարշելի ժառանգություններից մեկն է»: Իսկ վերջում էլ՝ ամենակարևորը. «Ես ավելի քան համոզված եմ, որ հայկական հանրապետության որոշումը միակը չի լինի Անգրկովկասի սահմաններում: Համոզված եմ, որ մյուս երկու հանրապետություններն էլ չուտով կճանաչեն և կհարգեն իրանց սահմաններում գտնվող փոքրամասնությունների իրավունքները: Առանց այդ ոչ մեկը երեք պետություններից չի կարող լինել հանգիստ ու ապահով: Առանց այդ նրանց գոյությունը սկզբից ևեթ կհանդիպի վտանգավոր անխորթությունների: Համենայն դեպս քաղաքակիրթ մարդկության կողմից մենք չենք ճանաչվի որպես անկախության արժանի և քաղաքակրթության ընդունակ ժողովուրդներ:...

Հարգենք միմյանց իրավունքները»:

Նույնքան մարգարեական ու այժմեական է և «Պարտավոր է տալ» վերնագրով հոդվածը (օգոստոսի 6). առաջին տողից վերջինը ժողովուրդը, ունևորը հայ գրողին պարտավոր է օգնել նշանաբանով, այլապես՝ «...միանգամայն վիրավորական է մեր ազգի բարոյական վարկի համար: Այո, ոչ գրողի, այլ ազգի, վասնզի յուրաքանչյուր ազգի քաղաքակրթության աստիճանը որոշվում է իր մտավոր հարստության գնահա-

տուլթյան չափով»։ Էսպես Ազգային Խորհրդին հարուցված դիմում «Միլիոններ հարկավոր չեն դրա համար։ Հայ գրողների թիվը երեք տասնյակի էլ չի հասնում։ Եվ եթե լավ խախալենք, կեսն էլ չի մնա։ Վերջապես, պահանջը ժամանակավոր է և միանվագ։

Ազգային Խորհուրդը պարտավոր է տալ այդ միանվագ նպաստը Հայ Գրողների Ընկերութանը, և Ընկերությունը պարտավոր է առանց հետաձգելու դիմել նրան»։

Ժամանակի ընթացքում այս հարցը ողջ սրուլթյամբ ծառանում է նաև Հայ գրողների ընկերության առջև, և, ահա, 1919 թ. հունիսի 15-ին ընկերության նախագահ Հովհ. Թումանյանը դիմում է Հայաստանի Հանրապետության նախարարապետ Ալ. Խատիսյանին. «Արդ՝ մի կողմից ավելի նեղ վիճակ, քան էսօրվան վիճակն է՝ չի կարող լինել Հայ գրական մարդու համար, մյուս կողմից՝ մենք արդեն ունենք մեր կառավարությունը, որի համար Հայ կուլտուրայի պաշտպանությունը առաջնակարգ հոգսերից պիտի լինի։ ... Խնդրում եմ ընթացք տալ մեր խնդրին և մի գումար հատկացնել Հայ գրողների ընկերությանը էս նեղ օրերին օգնության հասնելու մեր գրողներին, գիտնականներին ու հրապարակախոսներին»⁴։ Հայց, որ, ի վերջո, լուծվեց 1922-ին։

Գնալով իրավիճակը դառնում է հուսահատական, և հարկ է զգացվում հիմա էլ պայքարել «Հուսահատությունը մի թույն է, որ կենսունակությունը արմատն է սողոցում» նշանաբանով ազգային կյանքի բոլոր ոլորտներում, առաջին հերթին կառավարական օղակում. «Այսպես է պահանջում անկեղծ սերը դեպի ազգը։ Այսպես է պահանջում ազնվությունը։ Իսկ եթե չեն կամենա հեռանալ, նրանց հուսահատությունն ու հոռետեսությունը պետք է չեզոքացնել»։ Ահա այդ մասին է «Պետք է չեզոքացնել» վերնագրով հոգեվածը տպագրած «Մշակի» օգոստոսի 16-ի համարում։

Հայրենիքի և ժողովրդի ճակատագրական դաժան օրերին «չեզոքացնելը» այլևս չի բավարարում գրողին, ուրեմն և գիմում է ահեղ մերկացումների այս անգամ էլ մտավորական կոչվածների։ Միմյանց հաջորդած «Օրվա հերոսը», «Այս է ցավալին», «Այս է պատճառը» հոդվածներով շարունակվում-լրացվում-դատափետվում են հասարակական արատները. «Պատերազմից առաջ նա փաստաբան էր։ Իհարկե, կարող էր լինել և՛ ինժեներ, և՛ բժիշկ, և՛ ճարտարապետ, միևնույնն է։ Բայց թող այս անգամ լինի իրավաբան։ Երիտասարդ էր, սիրում էր շքեղ ապրել և կանանց հրապուրել ...»։ Բայց ահա՛, «Երբ պաաներազմ հայտարարվեց, և նա ենթարկվեց զորակոչի, սարսափեց։ ... ուրեմն նա պիտի գնա կովի գաշտը նահատակվելու»։ ... ոչինչ. կովել կարող են գյուղացիներն ու րանվորները, իսկ նա ուսում ունի»։ Գնալով հումորը վերածում է երգիծական մերկացման. «Հերոսը նույնպես կամեցավ ազատությունից օգտվել»։ Ի՞նչ անել. «վերագառնալ փաստաբանական արհեստին»։ Հեշտ է ասել. «Ազատությունը գատարանական գործերի թիվը պակսեցրել էր մինչև մինիմում ... գողերն ու մարդասպանները ազատություն էին ստացել իրանց արհեստն այսուհետև աներկյուղ և անպատիժ շարունակելու»։ Եվ հերոսը վճռում է

⁴ Հ ո Վ Հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Երկերի լիակատար ժողովածու տաս հատորով. հ. տասներորդ. Նամակներ. 1905-1922. Երևան, 1999, էջ 329:

«պարապել սպեկուլյացիայով»: Քծնանքով ձեռք է բերում «կարմիր խաչում» միջնորդի պաշտոն, ապա պարապում է «ծխախոտի սպեկուլյացիայով»: Հերոսի «նախկին բարակ վիզն արդեն բավական հաստացել է, գունատ դեմքը գիրացել ու կարմրել: Այլևս չի հայհոյում վաճառականներին ու միլիոնատերերին և խաղում է բակարա ու մակաո: Բայց և այնպես խանութպաններին չի սիրում և ասում է.— Խիղճ չունեն»:

Այս երգիծական ակնարկի «մոտիվը» գորացող ուժով և նույնքան ցավալի շեշտադրումով շարունակվում է և «Այս է ցավալին» հոգևածում ավելի ընդհանրական առումով, կտրուկ հարցադրումով ու պատասխանով, ցավով շաղախված տողերով: «...կա մի սրբություն, որ չպիտի վարակվեր մամանակի ախտով: Նա պիտի զրահ հագներ պաշտպանելու համար իր հոգու մաքրությունը և ուղեղի առողջությունը: Դա այն փոքրիկ քաղաքակրթությունն է, որ ձեռք ենք բերել վերջին հարյուր տարվա ընթացքում Սիդիֆյան աշխատանքով,— դրում է Շիրվանդադեն:— Խոսքս հայ ինտելիգենցիայի մասին է: Միթե՞ հայ ծնողները նրա համար են գրավ դնում իրանց հոգին և ուսում տալիս զավակներին, որ վերագառնալով հայրենիք աչակերտեն ու հետևեն չարչիներին, վաշխառուներին ու գողերին: Այլևս ո՞ւր է տարբերությունը ... Երբ փափախն ու տրեխներն են ղրկում, դողանում, կողոպտում, ասում ենք՝ դա տղիտությունն է: Բայց ի՞նչ անուն տանք այն համալսարանականին, որ խղճի ամենայն հանգստությունը, իր դիպլոմն է չպրտում աղբակույտի մեջ: Ի՞նչ անուն տանք նրան, երբ մանավանդ իր ձեռներով կորցում է որբերից նրանց մի կտոր հացը»:

Եվ այսպես հեղափոխության-հակահեղափոխության խառնարանում խորացող հոգևոր-բարոյական ցավալի ու ամոթալի արատներ ու դրանց շարքում ամենաողբերգականն ու ամենաղաղբելին «Առաջմ լուում եմ» վերնագրով հոգևածում արծարծվողը, տպագրված օգոստոսի 29-ի «Մշակի» էջերում: Եվ դա վերաբերում է Թիֆլիս հասած որբերին. «Առանձնապես մռայլ դուլներով են նկարագրում պատմողները որբանոցների վիճակը: Հաղորդում են թշվառ որբերի կացությունից փաստեր, որ ընդունակ են դաշայուն մարդու արյունը սառեցնել երակների մեջ, դեպքեր, որ անհավատալի են թվում ... այս արկածալի ժամանակներում:

Թույլ տվեք ինձ խնայել ձեր ներվերի հանգստությունը և չնկարագրել և ոչ մեկն այդ դեպքերից: ... Բավական է ասել, որ ամենագուհիկ մարդիկ անասուններին անգամ այնպես չեն վերաբերվում, ինչպես վերաբերվում են որբերին Թիֆլիսում:

Թույլ տվեք նաև առժամանակ հրապարակ չնետել անպարտաճանաչ կամ հանցավոր հաստատությունների ու անհատների անունները: ... Իսկ առաժմ լուում եմ»:

Այսպես կրկնվում է հայ որբերի բախտի անիվը ինչպես եղբրական այդ սև օրերին, այնպես էլ մեր օրերում՝ ինչպես երկրաշարժից որբացած երեսաներին:

Օդոստոսի վերջին օրերից «Մշակի» էջերում տպագրվող հոգևածնեում նկատվում է ինչ-որ լավատեսական երանգ՝ սկսած լայնորեն հայտնի «Մի անեկդոտից» և «Իմ ապավորությունը» հոգևածից: Տպավորությունը Հայ ժողովրդական կուսակցության ներկայացուցչական ժողովի նիստերից

են, հիմնականում դրական որոշակի այսպիսի ծաղկաքաղով. «Ազնիվ կամ անազնիվ, կեղծ կամ անկեղծ կարող է լինել կուսակցականը, այլ ոչ կուսակցությունը: Եվ նրանք, որոնք անհատների սխալները կամ արատները վերագրում են իրանց հակառակ կուսակցությանը, բարոյապես դատապարտելի են: Ես այս ասում եմ առանձնապես Հայ կուսակցությունների վերաբերմամբ, որոնք իրարու հետ բանակուվելիս հաճախ դիմում են ծայրահեղությունների: Համբերողամտությունը քաղաքակրթության բարիքներից մեկն է: Գոհակությունն է միայն, որ հակառակորդի գոյությունը ջնջում է, բոլոր մարդկային արժանավորությունները և մտավոր ու բարոյական կարողությունները միայն ու միմիայն իրան սեփականացնելով» և նման նկատումներ, դասեր ու խորհուրդներ ... այդ շարքում ամենակարևորը. «Դաշնակցությունը զորեղ է հենց իր երիտասարդ անունների բազմությունը: Պետք է հուսալ, որ Հայ երիտասարդությունը կլրացնե Հայ ժողովրդական Կուսակցության այդ խոշոր թերին: Ցանկալի է միայն, որ պորտավորները եռանդով աշխատեն զորք կազմելու»:

«Կվիպուպեի» վերնագրով հոդվածում արդեն հասցեագրված Պոլիս մեկնած Հայ պատգամավորներին, ի մասնավորի մեղադրում է Ալ. Խատիսյանին թուրք թղթակիցներին տված «Ինտերվյուում» տեղ գտած սխալների համար (այնպիսի սխալների համար, ի դեպ, որպիսիք կարող էին վերաբերել իր նախորդ որոշ հոդվածներին):

«Հիմարություն» վերնագրով կարճառոտ հոդվածը՝ տպագրված «Մշակի» սեպտեմբերի 5-ի համարում, կարելի է ասել մթնոլորտով «ուտող, խմող, զվարճացող» եռուզեռով զարմանալիորեն նման է մեր օրերի Երևանին... Բառացի Հայ ժողովրդի մեր օրերի մտահոգությունների ցավալի պատկեր է ներկայացված «Մի վերք ևս» հոդվածում (սեպտեմբերի 15), որի վերջին ամփոփիչ հատվածը, թերևս, կարելի է վերաքաղել ամբողջովին. «Հյուսիսային Կովկասի և Ղրիմի մանր-մունր սպեկուլյանտները ոչնչություններ են իսկական վամպիրների համեմատությամբ: Բայց նրանք ինձ զայրացնում են ու վշտացնում մի տեսակետից: Եթե մի օր, Տերը մի՛ արասցե, պայթե գոհակի ռուս ազգաբնակչության կատաղի բնազդը, որ մենք հրեական ջարդերից արդեն գիտենք ինչ է, ո՞վ է լինելու տուժողը: Կարծում եք իսկական մեղավորը: Ո՛չ: Ասում են՝ նավը խորտակվելիս ամենից առաջ ազատվում են մկները, որ տարիներ շարունակ կրծոտել են նավը: Ոչ մի ազդի մեջ այս առածն այնքան չի իրականանում, որքան Հայերի մեջ: Մեր մկների ոտները չափազանց ճարպիկ և արագաշարժ են փախչելու: Ասլացուլյցներ ձեզ՝ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի փախուստներն այդ մկների: Ասլացուլյց ձեզ փախուստներից ամենախայտառակը—թիֆլիսիները:

Կփտխչեն Հյուսիսային Կովկասի ու Ղրիմի սահմաններից ևս մեր ազգի սնունդն ու վարկը կրծոտողները, դրանց փոխարեն կտուժե տեղական անմեղ Հայ ազգաբնակչությունը... որ մի ամբողջ դար վայելել է բարեսիրտ ռուս ժողովրդի հյուրընկալությունը, հարգելով ու սիրվելով նրանից»:

Մտահոգությունները շարունակվում են և «Ինտելիգենցիա» վերնագրով հոդվածում, որպիսիք հազիվ թե հնանան, այնքան որ ճշգրիտ են գրողի մտածումներն ու սահմանումները: Ուրեմն դարձյալ մեջ բերենք հենց

այս կարգի էական հատվածներ, որպիսիք գրողի խոստովանությունները խոսք են «ահագին մեծամասնության մասին»։ «Կարելի է կարծել, որ նա խստապահանջ է, որովհետև ունի իրավունք այդպես լինելու... Նա, որ սովոր է միշտ բարբառել հանուն եվրոպական քաղաքակրթության, նույնքան տգետ է այդ քաղաքակրթության վերաբերմամբ, որքան խստապահանջ իր ազգի վերաբերմամբ։ Արհամարհելով, օրինակ, հայ գիրքը, նա անտեղյակ է և օտար դրքերին։ Չհետաքրքրվելով իր ազգի կյանքով, նա չի հետաքրքրվում և ուրիշ ազգերի կյանքով։ Նա մի անպտղաբեր ծառ է, որ ինչ հողի վրա ևս տնկվեր մնալու էր անպտղաբեր։ Նա ստում ու կեղծում է, իր ազգային անպտղաբերությունը բացատրելով կոսմոպոլիտիզմով։ Նա չգիտի, որ ինքը կոսմոպոլիտիզմը մի անպտղաբեր ծառ է»։ Իսկ ամենավերջում էլ հաստատում է իր կարծիքը. «Ավելի արդարացի և ճշգրիտ կլիներ ինտելիգենտ անունը տալ միայն այն անձանց, որոնց զբաղմունքը մտավոր է»։

Խառնակ ժամանակներում լինում են և հակասական-անսպասելի ու անսովոր տեսակետներ, որպիսիք և պատահում են Շիրվանզադեի հոդվածներում։ Այդպիսին է և «Մշակի» սեպտեմբերի 28-ի համարում տեղ գտած «Ամոթալի չէ» հոդվածը։ Դժվար է, իրոք, ենթադրել նման սառը դատողություններ շարադրված տողեր. «Ինձ թվում է, որ ժամանակ է, վերջապես, ջնջել այդ հոգեբանական տրագիկոմեդիան (խոսքը Թուրքիայի հետ հարաբերությունների մասին է. — Ա. Չ.)։ Թվում է, որ ժամանակ է հրաժարվել երկու իրարու տրամագծորեն հակառակ տրամադրություններից թե՛ ուղղություններից, ինչպես կամենաք։ Չպիտի ոչ երկչոտաբար հուսահատվել և ոչ մանավանդ տղայաբար սպառնալ։ Չպիտի ոչ ողբալ և ոչ ռազմական փող փչել»։ Եվ ապա. «Մի՛ մոռանաք, որ մեր պատգամավորությունը Կ. Պոլիս գնացել է հենց մեր պարտությունը խոստովանելու և գիղձմեններ խնդրելու համար»... Ապա և նույն ոգով. «Մեր փրկությունն այժմ հաշտության մեջ է։ Մենք ոչ միայն կռվելու, այլև վիճելու ու սակարկելու անդամ ուժ ու կարողություն չունենք ... պետք է լինենք չափավոր ու զիջող, որպես պարտվածներ։ Կրկնում եմ, դա ամոթալի չէ»։

Վիճաբանությունը շարունակվում է մի քանի օր հետո հրապարակված «Նախ վերացրեք» հոդվածով։ Մի շատ ուշագրավ հոդված, որ բացորոշ վկայում է օտարի մեղսակցություն հայ-թուրքական, ինչպես և հայազրբեջանական հարաբերություններում։ Միանգամայն որոշակի գրողի հետևյալ հուշարկումով։ «Երկու ամիս առաջ հայ-թուրքական կոտորածներից, — գրում է Շիրվանզադեն, — որ սկսվեցին Բաքվում, ես գտնվում էի այդ քաղաքում, այն է 1904 թվականի նոյեմբերին։ Մի բոլորովին պատահական աղբյուրից ես տեղեկացա, որ շուտով պետք է տեղի ունենան մասսայական ընդհարումներ հայերի ու թուրքերի միջև։ Այս մասին ես բարոյական պարտք համարեցի նախազգուշացնել տեղական հայ ինտելիգենցիային։ ... Իմ նախազգուշացումն արժանացավ մի այնպիսի երեխայական ընդունելության, որ ես բարվոք համարեցի... ընդհատել խոսակցությունը... Դիմեցի թուրք ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներին... Հայտնի դործիչներ Ալի Մարդան բեգ Թոփչիբաշևին և Ահմեդ բեգ Աղաևին։ Թուրք ինտելիգենցիան ավելի լուրջ և ավելի ուշադիր վերաբերվեց ... Երկար

ընթացից հետո ինձ աջողվեց կազմել հայ-թուրքական ինտելիգենցիաների խորհրդակցություն: ... երբ Աղան և ես առանց տատանումների մեր մատր գրեցինք վերջի վրա, մարդիկ սթափվեցին: ... Մի քանի օր անցած ևս ստիպված էի հեռանալ Բաքվից ... այն տխուր տպավորության տակ, որ չկա փոխադարձ վստահություն Բաքվի հայ և թուրք ինտելիգենցիաների միջև ...

Այդպես էլ եղավ: Երկու ամիս չանցած սկսվեցին Բաքվում հայ թուրքական կոտորածները, որ ... տարածվեցին ամենուրեք:

Ես անցյալի այս տխուր փաստն առաջ բերեցի կրկնելու համար, որ նույն փոխադարձ անվստահությունը կա այսօր հայ ու թուրք ինտելիգենցիաների միջև»⁵:

Որոշակի դասեր է պարունակում և «Անհրաժեշտ է» վերնագրով հոդվածը՝ Աղգային խորհրդի ֆինանսական հաշվետվության պահանջ իրավացի պատճառարանությամբ, այն է. «Անձամբ ճանաչելով Աղգային խորհրդի բոլոր անդամներին, ես նույնիսկ նրանց սոսկ անունները համարում եմ արդարացուցիչ դեկլամենտներ: Սակայն կա մեջտեղ մի խստապահանջ ե դաժան դատավոր, որ կոչվում է հասարակայնություն...»:

«Պետք է ետ կանչել» հոդվածով (հոկտեմբերի 13-ի համարում տպագրված) շարունակվում է «Նախ վերացրեք»-ի անհաջողության ավարտը. «Մեր դիպլոմատիկական պատգամավորության ավելի քան երեք ամսվա ներկայությունը Կ. Պոլսում ոչ մի արդյունք չունեցավ ... ինչո՞ւ է այդ բազմանդամ պատգամավորությունը նստել այնտեղ, ի՞նչ է անում և ի՞նչ է մտածում ...»: Հոդվածի միջնամասում էլ Շիրվանզադեն վկայում է, թե՛ «Դեռ մի տասն օր սրանից առաջ Թիֆլիսում գտնվող գերմանական միսսիայի անդամ սլ. Յուզմայերը տեղական լրագրիչների ներկայացուցիչներին կասկած հայտնեց, թե հազիվ թե կայանա կոնֆերենցիան, քանի որ Կովկասին վերաբերյալ խնդիրները լուծվում են ինքնըստինքյան հենց Կովկասում» (ընդգծումը մերն է – Ա.Ն. Ջ.): Ինքնըստինքյան սա էլ նշանակում է, որ սեպտեմբերի 20-ին Բաքվի 26 կոմիսարների գնդակահարությունից հետո դերմանացի դիվանագետն արգեն գիտեր, որ Կովկասում գործում են այլ մեքենայություններ, և հայությունը տանուլ է տալիս Արևելահայաստանում ևս: Կարելի է մտածել, որ Շիրվանզադեն ևս կռահում էր դա, և կողմնորոշումը այժմ Ռուսաստանն էր, ինչպես հետևում է հոդվածի եզրակացությունից. «Օտարների շեմքերը մաշելը դարձել է ... աղգային ավանդություն ... չենք մտածում, թե ո՞ւմ շեմքն ենք մաշում և ինչո՞ւ: Բավական է, որ մեկն ասե. «Պետք է ... ուղարկել պատգամավորություն ... Եվ պատգամավոր դնացողների համար իրանց միսսիան նախ և առաջ մի տեսակ զվարճություն է, ապա միայն գործ...», – գրում է նա՝ վերջում երկդիմի ակնարկ ուղղելով արտաքին գործերի մինիստր Ալ. Խատիսյանի հասցեին՝ «Նա այնքան հարուստ չէ, որ ունենա իրավունք ավելորդ և անօգուտ ծախքեր անելու»:

⁵ Ի դեպ, այս իրադարձությունների մասին Շիրվանզադեն հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում «Կյանքի բովից»-ի «Աղետի նախօրյակին» և «Աղետի օրերին» հատվածներում (տես Ա. Մ. Շիրվանզադե. Երկեր հինգ հատորով. հ. 5, Երևան, 1988, էջ 200–220):

Կողք կողքի բերելով «Նախ վերացրեք» և «Ձեզ եք ասուսակում» հոգ-վածները (հոկտեմբերի 3 և 16 ամսաթվերով), ստացվում է այն տպավորությունը, որ Շիրվանդադեն գուշակել էր և 1918-ի Բաքվի աղետը: Դրան վերաբերող «Ձեզ եք ասուսակում» հոգվածի դառնությունը պարզապես սահման չունի առաջին տողից վերջինը և ուղղված է այսպիսի հայերի դեմ: «էյ, կլուբների ու փողոցների ագոստներ, լուելու եք, վերջապես, թե՞ չէ: Միթե՞ չգիտեք, որ ինքնաստորացումն ևս ունի չափ ու սահման: Միթե՞ չգիտեք, որ մարդկային համբերությունն էլ անսպառ չէ: ... Փոխանակ ձեր մարդկային տարրական պարտականությունը կատարելու, աղետյալներին օգնություն ձեռք մեկնելու, դարձյալ նրա՞նց եք մեղադրում:

– Մեղավոր են իրանք հայերը, ուրիշ ոչ ոք, – կրկնում եք դուք անամոթաբար, առանց խղճի խայթի: Եվ ձեզ լսում են ձեզ նմաններն ու հավատում: ...

Դուք շատ լավ գիտեք, թե մեր բոլոր աղետները, որոնց թվում և Բաքվինը, որտեղից են առաջացել և ով է նրանց հեղինակը: Բայց ձեր անձնական շահերի համար ձեռնտու է թշվառություն մեղքը թշվառացյալների վրա ձգել: Դրանով դուք ուզում եք շոյել իսկական հանցավորներին՝ պահպանելու համար ձեր տները, ձեր կալվածները, ձեր անձնական ապահովությունը: ...

Բայց դուք սխալվում եք ձեր հաշիվների մեջ: ... Բաքվի սոսկալի աղետի սլատկերը դեռ լուսաբանված չէ: ... Բայց մի բան պարզ է և այդ բանն է, որ դուք գիտակցաբար մոռանում եք: Այն, որ տներում մորթոտված երեխաներն ու ծծկերները չէին կարող ունենալ քաղաքական որևէ հանցանք: Եվ ահա դուք, անաստվածներ, մեղադրելով հայերին, չգիտե՞ք, որ մեղադրում եք և այդ անմեղներին»:

1918 թ. նոյեմբերի 10-ին Վրաստանի կառավարությունը Թիֆլիսում հրավիրում է կոնֆերանս՝ անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների և Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների ներկայացուցիչներից: «Այսօրվա կոնֆերանսը» վերնագրով հոգվածի հաղորդած տվյալներից հետևում է, որ քննարկվող ամենակարևոր հարցը՝ «երեք պետությունների փոխադարձ հարաբերությունն է, որից և գլխավորապես կախված է, – արձանագրում է Շիրվանդադեն, – մեր երկրի մերձավոր և հեռավոր ապագան և երեք պետությունների դոյությունը»: Ըստ այդմ, գրողը ցավով արձանագրում է. «Ես չգիտեմ՝ ինչ հրահանգով են ներկայանալու հայկական կառավարության պատգամավորներն այդ կոնֆերանսին: Գիտեմ միայն, որ, ինչ էլ որ լինի այդ հրահանգը, հայ պատգամավորները խորապես վշտացած հոգով և չարաչար վիրավորված զգացումներով են գնալու այնտեղ: Նրանք չեն կարող մոռանալ և չպիտի մոռանան ոչ Ադրբեջանի բարբարոսությունները Բաքվում և ոչ Վրաստանի կառավարության՝ ոչ մարդասիրական վերաբերմունքը դեպի հայ գաղթականությունը Վրաստանի սահմաններում»: Եվ ասլա՝ «Հայ պատգամավորները կկեղծեն ու կստեն, եթե չստեն ամենայն սյուրբանի, որ հայ ազգը իր հարևաններից վիրավորված է մինչե իր հոգու հատակը: ... Հայ ժողովուրդը այն ժամանակ միայն կարող է հավատալ իր հարևաններին և անկեղծ բարեկամության ձեռք մեկնել նրանց, երբ ստանա հաստատ դրավական, որ այսուհետև նրան չեն վշտացնի ու

չեն վերավորի, ինչպես ... այժմ»: Իսկ ամենավերջում էլ. «Մի նյութ կա, որի մասին Հայ պատգամավորները չսլիտի համաձայնվեն, որ որևէ խոսակցութուն կամ վիճաբանություն լինի կոնֆերանսում: Դա «Հայկական ինդերն» է, մեր քառասնամյա առապանքների արդյունքը և հարյուր հազարավոր գոհերի արնագինը: ... Հայկական ինդերն միջազգային է»:

Իսկ «միջազգային» ... նա էլ իր հարցերով զբաղված՝ սատար չկանգնեց Հայ ժողովրդին. մարդկությունը խիղճը կորցրել էր...

1919-ի մարտի 15-ի և ապրիլի 1-ի համարներում հրատարակված «Երկուսից մեկը» և «Ո՞վ պետք է վերաշինե» հոդվածներն արգեն արձագանք են Հայաստանի ներքին կյանքի: Առաջինում՝ անդրադառնալով Հայաստանի կառավարության «Հաց տվեք Հայ ժողովրդին...» պահանջին, այդ համարելով «հոգեկան ապիկարություն», Շիրվանգաղեն արձանագրում է. «Մոտ մի տարի է, որ Հայաստանի կառավարությունը աղաղակում է «Հաց, հաց», և մինչև այժմ նա ոչինչ կամ գրեթե ոչինչ չի կարողացել անել, և այժմ Հայ ժողովրդի պարենավորման գործն ամբողջովին ամերիկացիների ու անգլիացիների ձեռքումն է: Եվ գոհություն Աստծու, որ այդպես է, վասնզի նրանք և միմիայն նրանք կարող են այդ գործը կատարել, ու կատարում են»: Արձանագրում է և անմիջապես շարունակում. «Կեղծիքը պարզ է: «Հաց ու հաց» աղերսալի երգն ուրիշ ոչինչ է, եթե ոչ պատրվակ մյուս բոլոր ազգային պարտականություններից հրաժարվելու»:

Ուրեմն և պահանջում է կրճատել «ամեն շաբաթ մի-մի ճամփորդություն կամ պատգամավորություն» ստեղծելը և զբաղվել երկրի վերաշինության կենսական հարցերով: Եվ ապրիլի 1-ին հրատարակված «Ո՞վ պետք է վերաշինե» հոդվածում էլ հանգամանորեն բացատրում է իրավիճակը. «Մի երկիր կարող է ծաղկել միայն այն ժամանակ, երբ նրա ազգաբնակչությունն ունի նախ և առաջ ֆիզիկական առողջություն: Դրանից են կախված նրա հոգեկան ուժը, բարոյական եռանդը և աշխատելու ընդունակությունը»:

Թուրքահայ փախստական ժողովուրդը ներկայումս միանգամայն չյուծված, քայքայված մի տարր է՝ զուրկ ֆիզիկական և բարոյական կարողությունից: Դա մի փաստ է, որ միաբերան հաստատում են բոլոր բժիշկները: ...

Հարկավոր է ավելի առողջ, ավելի եռանդուն և տնտեսական ու բարոյական աշխատանքի ավելի ընդունակ և ավելի պատրաստի մի ուժ...»: Եվ կանխատեսելով գտնում է. «Այդ ուժը կարող է լինել միայն քաղաքակիրթ երկրներում ապաստան գտած Հայ գաղթականությունը, որի քանակությունը հասնում է մի քանի հարյուր հազարների: Այդ տարրն է, որի վերադարձը կարող է ապահովել Հայաստանի վերաշինությունը: Այդ տարրն է, որ կարող է երկիրը վերաշինել իր եռանդով և, որ գլխավորն է, քաղաքակիրթ երկրներում ձեռք բերած տնտեսական միջոցներով, իր արհեստներով, իր գյուղատնտեսական, առևտրական և արդյունաբերական գիտություններով և հմտությամբ: Առանց այդ տարրի ցնորք է երևակայել Հայաստանը վերաշինված»:

Գրողի կանխատեսումը ճշգրիտ էր: Միահամուռ պատրաստակամությամբ ճանաչված մեծություններից՝ ամեն մասնագիտության տեր երախ-

տավոր մտավորականության՝ աննկուն, անանձնական նվիրվածությամբ, ջանք և ուժերով էլ վերաշինվեց, հառնեց Հայաստանը. «մայրագյուղ» Երևանն էլ դարձավ Համայն Հայության շենչող մայրաքաղաք: Իսկ Շիրվանդադեն, ինչպես Հայտնի է, 1919-ի կեսերին մեկնեց արտասահման և Հայրենիք վերադարձավ 1926-ի մարտին:

Շիրվանդադեի ներկայացված հողվածները Հայ ժողովրդի 1914–1919 թթ. պատմական ծանր ժամանակների ամենօրյա արձագանքներ են: Անգամ իսկ վիճաբանական բնույթով՝ պատմական փաստացի վավերագրեր. կենդանի, խոսուն Հայելի ժողովրդին վիճակված կացություն, Հասարակական շերտերի վարք ու բարքի, փոքր ու մեծ արատների, Ազգային խորհրդի պատգամավորական չարաշահումների, հարևան երկրների կառավարությունների հետ իրավական – ոչ իրավական հարաբերությունների, կուսակցական բախումների, մշակութային-մտավորական ամենատարբեր մտահոգությունների և այլն: Բոլորն էլ ծառայելու ինչպես Հայ ժողովրդի այդ ժամանակաշրջանի պատմության նորովի լուսաբանությանը, այնպես էլ ուսանելի այժմեական դասերով ու խորհուրդներով՝ պատմաբանների, գրականագետների, մանկավարժների, հրապարակախոս-լրագրողների, կուսակցությունների, և առհասարակ մշակութային-հումանիտար ասպարեզների գործիչների համար:

ОТРАЖЕНИЕ ПОЛОЖЕНИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА
В СТАТЬЯХ АЛ. ШИРВАНЗАДЕ
(1914–1919 гг.)

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Р е з ю м е

Одной из весомых и важных сфер творческого мира Александра Ширванзаде (1858–1935) является его публицистическое наследие 1914–1919 гг., до сих пор почти не знакомое широкой общественности. Опубликованные в печати того времени, в частности в "Мшаке", его статьи представляют определенный литературно-исторический интерес, имеют актуальное звучание. Освещаемые в них многочисленные и разнообразные вопросы национальной жизни злободневны и в наши дни. Это отголоски будней тяжелой исторической поры в жизни армянского народа 1914–1919 гг., свидетельства исторических фактов: живое, звучащее зеркало, отражающее положение народа, нравы и обычаи общественных слоев, большие и малые пороки, злоупотребления депутатов Национального Совета, взаимоотношения с соседними странами, партийные разногласия, самые различные культурно-интеллектуальные проблемы и т.д. Эти статьи – важные материалы для освещения по-новому истории армянского народа данного периода, содержат поучительные уроки и советы для современ-

ных историков, литературоведов, педагогов, публицистов, журналистов, партий и вообще деятелей культурно-гуманитарной сферы.

THE REFLECTION OF THE CONDITION OF THE ARMENIAN PEOPLE
IN AL. SHIRVANZADE'S ARTICLES
(1914-1919)

ANUSHAVAN ZAKARYAN

S u m m a r y

One of the ponderable and important spheres of Alexander Shirvanzade's (1858–1935) creative world is his publicistic heritage of 1914–1919 that has almost been unknown to the general public up to now. His articles published in the press of that time, specifically in "The Mshak", represent definite literary, historical interest, have actual sounding. A lot of various burning problems of national life existing nowadays, too, are elucidated in them. These are echoes of everyday hard historical time in the life of the Armenian people in 1914–1919, evidences of historical facts: living, sounding mirror, reflecting the people's condition, customs, morals and manners of social strata, big and small vices, abuses of deputies of National Soviet, relations with neighbouring countries, party disagreements, the most different cultural-intellectual problems, etc. These articles are important materials for interpretation of the history of the Armenian people of that period in a new way. They contain instructive lessons and advice for modern historians, literary critics, teachers, publicists, journalists, parties and men of cultural-humanitarian sphere, in general.